

કલિદાસના 'કુમારસંભવ'માં સૈન્યવ્યવસ્થા વર્તમાન સંદર્ભમાં

સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે કે – 'યુદ્ધસ્ય કથા રમ્યા ।' એટલે કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં યુદ્ધને એક આગવું સ્થાન મળેલું છે. યુદ્ધ દ્વારા વીરો પોતાની વીરતા સાબિત કરી શકે છે રાજાઓ વિજય મેળવે છે અને તેઓની કીર્તિમાં વધારો થાય છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ યુદ્ધ દ્વારા તેમાંથી વીર, અદ્ભુત, ભયાનક અને રૌદ્ર જેવા રસો નિષ્પન્ન કરી શકાય છે. રીતિમાં પરિવર્તન થાય છે અને ગૌડી શૈલીમાં છંદો પદાવલીઓ પરિવર્તન પામે છે. ભાષામાં ઓજસ્વિતા પ્રગટે છે. યુદ્ધમાં ખલનાયકને પરાજય અને નાયકને વિજય મળતો હોવાથી તેની ઉન્નતિ પણ થાય છે.

યુદ્ધનું બીજું પાસુ 'કરુણરસ' પણ છે. યુદ્ધોમાં થતા નરસંહાર, જનહાની, વંશ સમાપ્તિ વગેરેથી સંસ્કૃતના સર્જકો અજાણ નથી. યુદ્ધ જેમ અનેક વસ્તુઓ આપે છે તેમ અનેક વસ્તુઓ છીનવી પણ લે છે. સંસ્કૃત આલંકારિકોએ શરુઆતથી જ યુદ્ધને રંગમંચ પર ન દેખાડવું એવું સ્વીકાર્યું છે. અને તેથી નાટ્યકારોએ પોતાની નાટ્યકૃતિઓમાં યુદ્ધને વર્ણનોના માધ્યમથી રંગમંચ પર દર્શાવ્યું છે.

મહાકવિઓએ પણ પોતાના મહાકાવ્યોમાં યુદ્ધ સંબંધી વિસ્તૃત વર્ણનો આપ્યા છે. ભામહ, દંડી, વિશ્વનાથ વગેરેએ આપેલા મહાકાવ્યના લક્ષણોમાં પણ કહેવાયું છે કે – 'મન્ત્રદૂતપ્રયાણાજનિયાકાભ્યુદયૈરપિ' અર્થાત મહાકાવ્યોમાં મંત્રાણા, દૂતપ્રેષણ, યુદ્ધ અને નાયકનો અભ્યુદય દર્શાવવો જોઈએ. અને આ કારણથી જ મહાકાવ્યોમાં યુદ્ધ વિષયક દીર્ઘ વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંદર્ભમાં અહીં પ્રસ્તુત લેખમાં યુદ્ધ વર્ણન સંબંધી સૈન્ય વ્યવસ્થા અંતર્ગત રાજા, સેનાપતિ, બલાધ્યક્ષ, સેનાના પ્રકાર, વ્યુહ રચનાઓ વગેરેને આધુનિક સંદર્ભમાં ચકાસવાનો ઉપક્રમ છે.

'કુમારસંભવ'ના સર્ગ ૮ થી ૧૭ પ્રક્ષિપ્ત માનવામાં આવ્યા છે. 'કુમારસંભવ' આઠ સર્ગનું છે કે સત્તર સર્ગનું? તે ચર્ચાનો વિષય છે. આ મહાકાવ્યના અંતિમ સર્ગ ૧૪ થી ૧૭ સુધી કુમારા કાર્તિકેય અને તારકાસુરના યુદ્ધનું વર્ણન આવે છે. ૧૨માં સર્ગમાં ભગવાન શિવ દ્વારા પોતાના પુત્ર કુમાર કાર્તિકેયને દેવોની સેનાના સેનાપતિ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, તે જાણી પાર્વતી ખુબ પ્રસન્ન થાય છે. કઈ એવી માતા હશે જે પોતાના પુત્રને આ રીતે નિયુક્ત થયેલો જાણી પ્રસન્ન ન થાય? જેમકે ગરિજિયા મુમુદે સુતવક્ત્રિમે સત્તિ નનન્દતકિા ખલુ વીરસૂ: ? (કુમાર. સર્ગ-૧૨) તો વળી, આનાથી તદ્દન ઉલટું 'રઘુવંશમ્'ના ૧૪માં સર્ગમાં કૌસલ્યા અને સુમિત્રા રાવણ સાથેના યુદ્ધ માંથી પાછા ફરેલા રાજા રામ અને લક્ષ્મણ માટે કહે છે કે 'અપીપ્સતિ ક્ષત્રકુલાઙ્ગનાનાં ન વીરસૂશબ્દમકામયેતામ્ । (રઘુ. સર્ગ - ૧૪) એટલે કે બન્નેએ રાજાના ઘવાયેલા શરીર જોઈને તેઓ વીર પુત્રોની જનેતા બનવા માંગતી નથી. અહીં રાજા તરીકે ઈન્દ્ર છે અને તેમની સેનાના સેનાપતિ તરીકે ભગવાન શિવ દ્વારા કુમાર કાર્તિકેયની નિયુક્તિ કરવામાં આવી છે.

કુમાર કાર્તિકેયે પિતાના આદેશનો મસ્તક ઝુકાવી સ્વીકાર કર્યો.^૧ અને સામાન્ય વેષ છોડીને 'પ્રસ્થાન કલોચ્ચિત્તિચારુવેશ: ।' (સૈનિક વેષ) ધારણ કર્યો. શિવે આશીર્વાદ આપ્યા. "જાઓ બેટા શત્રુઓનો વિનાશ કરો ને અમરો (દેવતાઓ)ની સ્થિતિ મજબુત કરો."^૨ માતા પાર્વતીએ પણ તેને ખોળામાં બેસાડીને આલિંગન કર્યું અને મસ્તક સૂંઘીને કહ્યું- " જાઓ બેટા યુદ્ધમાં જીતીને મને વીરમાતા કહેવળાવવાની અધિકારીણિ કરો."^૩ કુમારા કાર્તિકેયે સેનાનું નેતૃત્વ હાથમાં લીધું અને ભયથી ભાંગી પડેલા નૈતિક બળવાળા સૈનિકોને સાન્ત્વના આપતા કહ્યું કે – 'હું શત્રુઓને જોતાં જ આ સ્થાને તેની સાથે યુદ્ધ કરીશ.'^૪ કુમાર કાર્તિકેય પાસે ધનુષ્ય હતું શકિત હતી અને

મનથી અધિક તીવ્રગામી દુર્વાર 'વિજિત્વરથ' હતો. અને વળી સૈન્ય વેશધારણ કરેલા અને પોત-પોતાના વાહનો ઉપર આરુઢ થયેલા ઈન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નૈઋત, વરુણ, મરુત, કુબેર, ઋદ્રગણ વગેરે વાહિનીપતિઓ પણ સાથે હતા.

અહીં એ બાબત ધ્યાને રાખવા જેવી છે કે ભારતમાં બધા જ દેવતાઓ યોદ્ધા છે. તેઓ શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર બધામાં નિષ્ણાત છે. ત્યાં સુધી કે સ્વયં સ્કંદની માતા પણ સિંહવાહિની અને યુદ્ધવિશારદા છે.^૫ અહીં આપણને રાજાની નિયુક્તિની સાથે સાથે સેનાનાયકની નિયુક્તિનો ખ્યાલ આવે છે. તો અનેક પ્રકારની સેનાઓની રચનાનો પણ સંકેત મળે છે.

• દેવાસુર સંગ્રામ અને સૈન્યપ્રયાણ :-

કાલિદાસે 'કુમારસમ્ભવ'માં યુદ્ધની સ્થિતિનું આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. યુદ્ધના નાગારાઓ વાગવા લાગ્યા અને આ નાગારાની ધ્વનિઓથી શત્રુઓની લક્ષ્મીમાં કંપ-કંપી ઉત્પન્ન થવા લાગી. દિશાઓમાં પ્રતિધ્વનિત થઈને આકાશના પેટાળોને ભરી નાખતા તે ચારે બાજુ ફેલાઈ ગઈ.^૬ તે પર્વત પર રથના પૈડા વડે પીસાયેલી, ઘોડાના પગની ખરીઓથી આઘાત પામેલી, હાથીઓના સૂપડા જેવા કાનથી બધી બાજુ ફેલાયેલી અને ધજાઓના પટની ઉડાડેલી ધૂળ પવનની થપટો ખાઈને છે. ધીરે ધીરે આકાશમાં વ્યાપી વળી છે. ઉપર નીચે જ્યાં દેખો ત્યાં ધૂળ જ ધૂળ પૃથ્વી અને આકાશના અંતરને એક કરતાં સૈન્યની રજા જોઈને લોકો તર્ક કરતા હતા કે શત્રુઓ ઉપરથી નીચે આવી રહ્યા છે અથવા નીચેથી ઉપર જઈ રહ્યા છે. આ સમયે પ્રણીઓની નજર ન તો ઉપર જોઈ શકતી હતી કે ન તો નીચે આવી શકતી હતી, ન તો આગળ કંઈ દેખાતું હતું કે ન તો નીચે કંઈ દેખાતું હતું. ડાબી કે જમણી કોઈ બાજુ આંખો દેખવાનું કામ કરતી બંધ થઈ ગઈ હતી.

મોટી સેના પૃથ્વીને ઢાંકીને આકાશ તરફ આગળ વધી ભીડમાં કોઈને કંઈ સૂઝતું ન હતું કે ક્યાં અને કઈ બાજુ જવું. આટલી મોટી વિશાળ સેનાના સેનાપતિ બનાવીને દેવતાઓએ તારકાસુરને ચેતવ્યો કે તેનો સામનો કરવો કેટલો મુશ્કેલ છે.

અહીં આપણને અલગ અલગ દેવતાઓ પાયદળ અશ્વદળ, ગજદળ અને રથદળ જેવી સેનાઓના નાયક તરીકે નિયુક્તિ પામી પોત-પોતાના મોરચા સંભાળી તારકાસુર સાથે યુદ્ધ ચઢીને દેવાસુર સંગ્રામ માટે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

• દેવાસુર સંગ્રામ :-

દેવતાઓના આવા અભિમાનથી ક્રોધિત થયેલો તારકાસુર જવાબ આપતા કહે છે કે – 'અરે ઓ મુખીઓ ! ચાર વરસના આ નાનકડા બાળકને આગળ કરીને જાતે આકાશમાં ધુમતા તમે લોકો આમ કારતક મહિનાના કૂતરાની માફક શા માટે ભસી રહ્યા છો ? સાંજના શિયાળની જેમ શા માટે બૂમો પાડી રહ્યા છો ? ' આ છોકરો તમારી વચ્ચે પડીને એવી રીતે માર્યો જશે જેવી રીતે ચોરોની વચ્ચે પડીને અચોર માર્યો જાય છે.^૭

પછી તો હતું જ શું ? પાયદળથી પાયદળ રથી થી રથી, ઘોડેસ્વારો સાથે ઘોડેસ્વાર અને ગજરોહીની સાથે ગજરોહી ભીડાઈ ગયા.^૮ તલવારોથી કાપી કાપીને ચિંથરે હાલ કરેલા કવચો રૂની જેમ આકાશમાં ઉડતા હતા.^૯ મોઢામાંથી ઝેરીલી જવાબાઓ ઓકતા ભયંકર સર્પો જેવા બાણ આકાશમાં વ્યાપી વળ્યા. એકબીજા પરા પ્રહાર કરવાવાળા ધનુર્ધારીઓના બાણ વિરોધીઓને હણતાં વેગને કારણે લોહી ચોટ્ટાં વગર જ શરીરની આરપાર નીકળી જઈ જમીનમાં ખૂંપી જતા હતા. ઉપરા ઉડતા ગીધો અને બાજ પક્ષીઓના અવાજના બહાના નીચે આકાશ ગુંજી ઉઠ્યું હતું. યુદ્ધની ભયંકરતા એટલી વિકરાળ હતી કે લોહીના ખબોચિયામાં ફસાયેલો, રથમાં બેઠેલો યોદ્ધો સામે શત્રુને જોઈને ગર્જના કરતો બાણ છોડવાનું ચૂકતો ન હતો. તલવારથી મસ્તક કપાઈ જવા છતાં ઘોડા પરથી નીચે પટકાતાં પહેલાં પ્રતિયોદ્ધાને તલવારથી વાઢી નાખતો હતો. શસ્ત્રોથી કપાયેલા વીરોના મસ્તક દાંતોથી હોઠ ચાવતા ભયંકર રૂપે શત્રુની પાછળ દોડતા હતા.^{૧૦} હાથી દ્વારા સૂંઢથી પકડીને ફેંકવા માટે ઉંચકાયેલો યોદ્ધો પટકાયા પહેલાં હાથીનું મસ્તક તલવારથી કાપી લેતો હતો. ઘોડેસ્વાર સામેલા શત્રુને ભાલાથી મારીને પડતાં પહેલાં ફેંકેલી બરછી છાતીમાં ભોંકાવા છતાં તેના પ્રત્યે ધ્યાન આપતો ન હતો.

આ સ્થાને યુદ્ધ દ્વારા તેમાંથી વીર, અદ્ભુત, ભયાનક અને રૌદ્ર જેવા રસો નિષ્પન્ન કરાયા છે. રીતિમાં પરિવર્તન થઈ અને ગૌડી શૈલીમાં છંદો પદાવલીઓ પરિવર્તન પામી છે. ભાષામાં ઓજસ્વિતા પ્રગટે છે. તો વળી, વીરરસની સાથે યુદ્ધની ભયંકરતાનું તદ્દશ ચિત્ર જોવા મળે છે.

● કુમાર કાર્તિક્ય અને તારકાસુરનું યુદ્ધ :-

આ ભયંકર યુદ્ધમાં તારકાસુરની લપેટમાં આવેલા અને બંદીવાન બનાવાયેલા ઈન્દ્ર વગેરે પોતાના સાથીઓને અનેક વખત છોડાવ્યા. ત્યારે તારકે વિચાર્યું કે આ બધાને છોડીને કુમાર પર જ પ્રહાર કરવો યોગ્ય ગણાશે, તે સીધો સ્કંદ પાસે પહોંચ્યો. અને તેને લલકારતા બોલ્યો – ‘અરે ઓ તપસ્વીના છોકરા ! પોતાના બાહુબળના ગર્વને છોડી દે અને ઈન્દ્રની સહાયતાથી દુર ખસી જા. શસ્ત્રોના ભારે વજનથી તારી નાની-નાની હથેળીઓ થાકી જશે.’^{૧૧} તારી માતાનું તું એકનું એક સંતાન છે. મારા કઠોર બાણના પ્રહારથી તું મૃત્યુનો કોળીયો બની જાઈશ. જા અને માતા-પિતાના ખોળામાં વિશ્રામ કર.

હવે શાન્ત અને નમ્ર ભાવે સ્કંદે જવાબ આપ્યો – ‘હે દૈત્યરાજ આપે ગર્વથી જે કહ્યું છે તે તમારા માટે યોગ્ય જ છે; પરંતુ તમે શસ્ત્રો ધારણ કરો હું તમારું બાહુબળ ચકાસુ. ’ પછી તો શું હતું ? બન્ને બાજુથી મુશળધાર બાણોની વર્ષા થઈ. બાણોના જ્વલન, શમન, ઘન, વિદ્યુત, મરુત વગેરે જેટલા પ્રકારના અને જેટલા પ્રહારો અસ્તિત્વમાં હતા તે બધાનો પ્રયોગ થયો. અને ‘પોતાની ચમકથી દિશાઓ અને આકાશને પ્રકાશિત કરતી સ્કંદની શક્તિ તારકાસુરના હૃદય પર પડી. અને તે દાનવોના શોકાશ્રુ સાથે અને ઈન્દ્રાદિ દેવોના હર્ષાશ્રુ સાથે જમીન પર પડ્યો.’^{૧૨}

આમ, કવિ કાલિદાસે ‘કુમારસમ્ભવ’માં તારકાસુર અને કુમારા કાર્તિક્યના યુદ્ધનું વીરરસ સભર અને ઓજસ્વિતાથી ભરેલું વર્ણન કર્યું છે. અહીં આ યુદ્ધના વર્તમાન સંદર્ભને યાદ કરીએ તો ડૉ. પ્રભુદયાલુ અગ્નિહોત્રીના મતને કેમ ભૂલી શકાય ! તેમના મતે

કાલિદાસ દ્વારા થયેલ આ યુદ્ધવર્ણનો આપણે સન ૧૯૬૨ના ચીન યુદ્ધ અને સન ૧૯૬૫ના પાકિસ્તાન યુદ્ધનો ફરીથી સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, કે જ્યારે દેવાખાનામાં ધાયલ પડેલો યુવક મળવા આવેલા માતા-પિતાને પહેલું વાક્ય કહેતો હતો કે - “મેં પીઠ પર તો ગોળી નથી ખાધીને ?” અને એંસી વર્ષની દાદી પોતાના ત્રણ પુત્ર અને આઠ પૌત્રોને પત્ર દ્વારા પ્રોત્સાહિત કરતા પત્ર લખતી હતી કે – ‘खुन की आखरी बुंद तक लडना ।’ ત્યારે આપણને લાગતું હતું કે પાર્વતી અને સ્કંદની પરંપરા આજે પણ ભારતમાં અખંડ છે.^{૧૩}

સામાન્ય રીતે જોઈએ તો વર્તમાન સમયે પણ આ યુદ્ધ વર્ણનો દ્વારા કલિદાસે ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિનું વર્ણન કર્યું હોય તેવું જણાય છે. તત્કાલિન સમયમાં યુદ્ધ ખૂબ આયોજન બદ્ધ રીતે લડાતું હતું. ‘કુમારસમ્ભવ’માં વર્ણવાયેલા યુદ્ધમાં યોદ્ધા તરીકે કુમાર કાર્તિક્ય છે જેની ઉંમર તારકાસુરના કહેવા પ્રમાણે માત્ર ચાર જ વર્ષની છે. આટલી નાની ઉંમરમાં યુદ્ધ લડવું એ પણ એક પડકાર છે. ભારત વર્ષમાં આટલી નાની ઉંમરે યુદ્ધ લડ્યા હોય તેવા શિવાજી અને મહારાણા પ્રતાપ જેવા બાળ-યોદ્ધાઓના ઉદાહરણો છે.

સૈન્યની જે રચના કરવામાં આવી છે તે પણ સ્થલ-કાલને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવી છે. અહીં આપણને પોત-પોતાના વાહનો ઉપર આરુઢ થયેલા ઈન્દ્ર, અગ્નિ, ચમ, નૈઋત, વરુણ, મરુત, કુબેર, ઋદ્રગણ વગેરે વાહિનીપતિઓ જેવા દેવતાઓ પાયદળ અશ્વદળ, ગજદળ અને રથદળ જેવી સેનાઓના નાયક તરીકે નિયુક્તિ પામી પોત-પોતાના મોરચા સંભાળી તારકાસુર સાથે યુદ્ધ ચઢીને દેવાસુર સંગ્રામ કરી રહ્યા છે. જેમાં ભારતીય સૈન્યવ્યવસ્થાનો અને વ્યૂહ રચનાઓનો ખ્યાલ આવે છે. આપણી ભારતીય સેના પણ પોતાની ચારેય પાંખો દ્વારા યુદ્ધ જેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં ખુબ જ આયોજન બદ્ધ કામગીરી દ્વારા મિશન પાર પાડતી હશે તેનો પણ આ યુદ્ધ વર્ણન દ્વારા ખ્યાલ આવે છે. ‘બાણોના જ્વલન, શમન, ઘન, વિદ્યુત, મરુત વગેરે જેટલા પ્રકારના અને જેટલા પ્રહારો અસ્તિત્વમાં હતા તે બધાનો પ્રયોગ થયો’ વગેરે જેવા વર્ણનોથી આયુધના પ્રકારોનો અને યુદ્ધકળાનો પણ ખ્યાલ આવે છે. અસ્તુ !

પાદટીપ :-

1. શાસનં પશુપતે સ કુમારઃ સ્વીકારઃ શરિસાવનતેન । કુમારઃ સર્ગ : ૧૨/૫૮ (પુર્વાર્ધ)
2. જહીન્દ્રશત્રું સમરેઽમરેશપદં સ્થરિત્વં નય વીર વત્સ । કુમારઃ સર્ગ : ૧૩/૦૨ (પુર્વાર્ધ)
3. તમહકમારોપ્ય સુતા હમિદ્રેરાશ્લષિય ગાઢં સુતવત્સલા સા । શરિસ્યુપાઘ્રાય જગાદ શત્રું જતિવા કૃતાર્થી કુરુ વીરસૂં મામ્ ॥ કુમારઃ સર્ગ : ૧૩/૦૪
4. હૈવ તચ્છ્રોણતિપાનકેલમિહનાય કુર્વન્તુ શરા મમૈતે । કુમારઃ સર્ગ : ૧૩/૧૫ (ઉત્તરાર્ધ)

5. महाकविकालदास –स्थान,काल और कृतियों। पृष्ठ १८० पर से (प्रथम खण्ड)
6. नभोऽन्त- कुक्षि-भरयो घनाः स्वना नहिन्यमानैः पटहैर्वतिरनरि ॥ कुमार० सर्ग : १४/१७ (उत्तरार्ध)
7. कटुस्वरैः प्रालपथाम्बरस्थिताः शशोरबलात्षड्दनिजातकस्य कम् ।
श्वानाः प्रमत्ता इव कार्तिके नशिस्वैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव ॥
संगेन वो गर्भतपस्वनिः शशिरवराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।
अतस्करतस्करासंगतो यथा तद्वो हनिन्मप्रथमं ततोऽप्यमुम् ॥ कुमार० सर्ग : १५/४१-४२
8. पत्ततिः पत्तमिभीयाय रणाय रथीनां रथी । तुरंगाय तुरंगस्थो दन्तस्थिं दन्तनि स्थितिः ॥ कुमार० सर्ग : १६/०२
9. नरिदयं खड्ग-भन्तिभ्यः कवचेभ्यः समुत्थतिः । आसन् व्योमदशिस्यूलैः पलतिरवि पाण्डुराः ॥ कुमार० सर्ग : १६/०२
10. वीराणां शस्त्रभन्नानां शिरिंशच्चि नपिन्त्यपि ।
अधावन्दन्तष्टौष्ठीभीमान्यभरिपिं क्रुधाः ॥ कुमार० सर्ग : १६/२७
11. रे शंभु – तापस शशो ! बत मुच मुच दोर्गर्वमत्र वरिम त्रदिविन्द्र कार्यात् । शस्त्रैः कमित्रभवतोऽनुचतिरतीव
बालत्व कोमल-भुजा तुल-भार- भूतैः ॥ कुमार० सर्ग : १७/१३
12. शक्तः प्रपात हृदतिस्य महासुरस्य । हर्षाश्रुभिः सह समस्तदगीगीश्वराणां
शोकोष्णबाष्पसललैः सह दानवानाम् ॥ कुमार० सर्ग : १७/५०
13. महाकविकालदास –स्थान,काल और कृतियों। पृष्ठ १७९ पर से (प्रथम खण्ड)

संदर्भ ग्रंथ :-

1. 'कुमारसम्भवम्'
2. महाकविकालदास –स्थान,काल और कृतियों। पृष्ठ १७९ पर से (प्रथम खण्ड) लेखक: डॉ. प्रभुदयालु अग्नहीत्री । (प्रथम संस्करण : १९९८) ईस्टर्न बुक लकिर्स नई दिल्ली ।
3. संस्कृत वाङ्मय में सैन्य व्यवस्था । लेखक : डॉ. मंजु नारगं । (प्रथम संस्करण २००६) ईस्टर्न बुक लकिर्स नई दिल्ली ।

डॉ. मनोज कुमार अल. प्रजापति

आसिस्टेंट प्रोफेसर

अ.म.अ.कोलेज

विसनगर